

Slovenská spoločnosť v 90. rokoch z hľadiska smerovania k udržateľnému rozvoju

V. Ira: Slovak Society in 1990s from the Perspective of the Way Towards Sustainable Development. Život. Prostr., Vol. 33, No. 5, 234–238, 1999.

The period of changes in Slovak society after 1989 can be characterised as an era of rapid and sometimes bewildering alterations in the forces and conditions that shape societal life. The political change has been accompanied by the swift advance of democracy and relatively rapid spread of market-based economy. In spite of some positive characteristics of development (e.g. improved situation in the environment as a consequence of economic recession, higher life expectancy, public participation in decision-making), the analysis of an overall development shows that the society in many directions (e.g. changes in consumption patterns, low energy efficiency, social pathology) is not oriented to the values serving the environmentally, socially and economically balanced i.e. sustainable development.

Deväťdesiate roky tohto storočia sa vyznačujú rýchlou a niekedy až chaotickými zmenami síl a podmienok, ktoré formujú ľudský život. Mení sa nielen vzťah medzi človekom a prírodou, ale i jeho chápanie. Obdobie po r. 1989 v slovenskej spoločnosti charakterizuje smerovanie k demokracii a trhovému hospodárstvu. Autorita centrálnych inštitúcií je postupne erodovaná a moc sa postupne (niekedy s veľkými problémami) decentralizuje až na samosprávy, vznikajú súkromné inštitúcie. Obchod, investície, a dokonca i pohyb ľudí cez hranice sa postupne oslobodzujú od striktného riadenia štátom.

Komunikačné technológie umožnili mnohým ľuďom prijímať informácie a ovplyvňovať udalosti, ktoré ich potom spätne ovplyvňujú. To umožnilo rýchly nárast mnohých organizácií, združení, sietí vytváraných občanmi, podnikateľskou sférou a obcami, ktoré sa snažia čoraz viac presadzovať svoje záujmy. Výsledkom je napriek zložitosti vývoja postupné budovanie občianskej spoločnosti, ktorá chce zohrávať dôležitejšiu úlohu pri ovplyvňovaní rozhodovacieho procesu v štáte.

Technologické inovácie zmenili nielen komunikáciu, menia životný štýl, prácu, výrobu, ale aj spotrebu. Vedomosti a informácie sa stávajú čoraz dôležitejším ekonomickým a čoraz dynamickým zdrojom. Napriek lepším komunikačným možnostiam a zlepšenej informovanosti, občania sa v dôsledku nedôsledných politických

riešení stávajú skeptickými vo veci odpovedí politiky na ich potreby. Prejavuje sa to aj v nižšej dôvere k inštitúciám, ktoré ovplyvňujú ich život. Napriek niektorým pozitívnym zmenám počas ostatných desiatich rokov, občania Slovenska stále očakávajú výraznejšie zmeny smerujúce k sociálne spravodlivejšej spoločnosti, produktívnejšiemu a efektívnejšiemu hospodárstvu, väčšej medzinárodnej konkurencieschopnosti a zdravšiemu životnému prostrediu i pre budúce generácie. Zložitost situácie a jej riešenia do budúcnosti sú okrem domácich problémov umocňované zmenami, ktoré sú dôsledkom interakcií ekonomických, sociálnych a environmentálnych síl na globálnej úrovni.

Životné prostredie a zdravie obyvateľstva

Pokles výroby, najmä materiálovo a energeticky náročnej, sa priaznivo odrazil v niektorých sférach životného prostredia. Výrazne sa znížilo znečistenie ovzdušia. Tuhé emisie klesli z 317,7 tis. t r. 1989 na 62,8 tis. t r. 1997. Za rovnaké obdobie sa zaznamenal pokles emisií oxidu siričitého (z 565,1 na 201,5 tis. t), oxidu uhľovodíkového (z 543,9 na 346,0 tis. t), oxidov dusíka, uhľovodíkov, fluóru, sírouhlika, chlóru a ortuti (obr. 1).

Emisie skleníkových plynov dosahovali najvyššiu hodnotu koncom 80. rokov. V období 1990–1994 nastal

pokles okolo 25 % a od r. 1994 zaznamenávame mierny nárast emisií.

Podzemné vody sú ovplyvnené činnosťou človeka prakticky na celom území Slovenska s výnimkou málo industrializovaných oblastí a regiónov s nevhodnými podmienkami na poľnohospodárstvo. Pri hodnotení vývoja kvality podzemných vôd konštatujeme, že pretrváva jej nepriaznivý stav.

V rámci poľnohospodárskych plôch sa výrazne znížilo používanie umelých hnojív (v poľnohospodárskom roku 1989/90 bola spotreba NKP na 1 ha poľnohospodárskej pôdy 239,7 kg čistých živín, r. 1996/97 len 57,0 kg), postupne sa ale zvyšuje degradácia pôdy eróznymi procesmi. V súčasnosti je 40 % pôd silne poškodených vodnou eróziou (Klinda, Lieskovská, 1998).

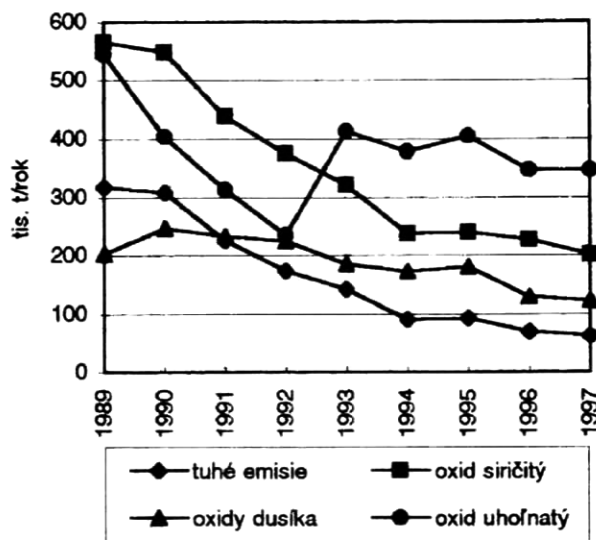
Z hľadiska ekonomických aspektov starostlivosti o životné prostredie je vývoj skôr nepriaznivý. Postavenie Ministerstva životného prostredia SR v rámci štátneho rozpočtu sa od r. 1993 neustále zhoršuje, výrazne poklesla dotácia do Štátneho fondu životného prostredia (z 950 mil. Kčs r. 1992 na 150 mil. Sk r. 1998).

Problematika životného prostredia priamo i nepriamo súvisí so zdravotným stavom obyvateľstva. Vývoj zdravotného stavu obyvateľov Slovenskej republiky je výsledkom pôsobenia genetických, behaviorálnych a environmentálnych faktorov, ako aj úrovne zdravotníckej starostlivosti. Chorobnosť a jej štruktúra sa výrazne nezmenili. Prvé miesta si udržiavajú chronické neinfekčné ochorenia (najmä kardiovaskulárne a nádorové), ako aj ochorenia dýchacej sústavy. Výrazne narastajúci trend majú psychiatrické ochorenia. Z hľadiska príčin úmrtnosti sú najzávažnejšie poruchy kardiovaskulárneho systému a zhubné nádory (viac ako tri štvrtiny úmrtí).

Stredná dĺžka života pri narodení významným spôsobom odzrkadľuje zdravotný stav obyvateľstva. V r. 1997 dosiahla na Slovensku u ženskej populácie 76,80 roka, u mužskej 69 rokov. V deväťdesiatych rokoch má neustále vzrastajúcu tendenciu (obr. 2). Celkovo u populácie v SR vzrástla zo 70,96 rokov r. 1991 na 72,9 r. 1997 (Demeš, Ginter, Kováč, 1999).

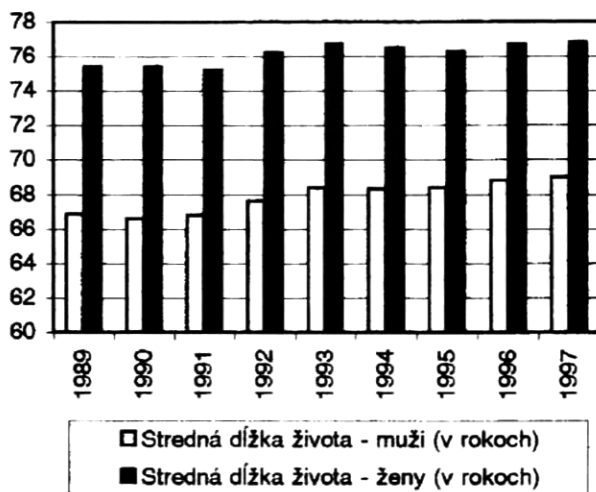
Ekonomická prosperita a sociálna spravodlivosť

Tradičným indikátorom ekonomickej aktivity je hrubý domáci produkt (HDP). Tento ukazovateľ nie je však schopný zohľadniť negatívne vplyvy výroby a spotreby, alebo vystihnúť problematiku chudoby a sociálnej nepravdy. Hospodársky vývoj v prvej polovici 90. rokov, kedy transformácia bola založená na zmene vlastníctva a založení konkurencie, bol charakteristický relatívne vysokým rastom HDP. V ostatnom období sa začala prejavovať určitá nevyrovnanosť rastu (najmä z hľadiska udržateľného rozvoja), spojená s negatívnymi

1. Vývoj emisií v období 1989–1997

2. Stredná dĺžka života v SR (1989–1997)

tendenciami, akými sú neprimerane silný vplyv záujmových skupín, nízka transparentnosť ekonomiky, nedostatok priamych zahraničných investícií, nedostatočné uplatňovanie inštitútu konkurzov a vyrovnaní a politická nestabilita. Celkovým výsledkom hospodárskeho vývoja je 5 % pokles výšky HDP r. 1997 v porovnaní s r. 1989.

Výrazne sa zmenil podiel odvetví na tvorbe HDP. V r. 1993 poľnohospodárstvo a lesné hospodárstvo tvorilo 6,6 % HDP a priemysel 36,80 % HDP. V r. 1997 bol ich

podiel nižší – v prípade poľnohospodárstva a lesného hospodárstva 4,8 % a v prípade priemyslu už len 28,2 %. Opačný trend zaznamenali služby. Ich podiel na tvorbe HDP sa zvýšil z 28,0 na 43,4 %.

Výroba v Slovenskej republike, napriek niektorým pozitívam, ovplyvňuje prostredie, sociálnu spravodlivosť a životnú úroveň viac nepriaznivo ako priaznivo. Miera nezamestnanosti v dôsledku umelo udržiavaných pracovných príležitostí r. 1989 bola nulová a postupne sa zvyšovala na 14,4 % v r. 1994. V období 1994–1996 miera nezamestnanosti klesala a od r. 1997 začala opäť stúpať (16,5 % v apríli 1999). Za nepriaznivý znak možno považovať skutočnosť, že mladí ľudia do 24 rokov tvoria tretinu nezamestnaných.

Podľa prieskumov ŠÚ SR priemerné mesačné príjmy na jedného člena domácnosti vzrástli za obdobie 1989–1997 o 159,6 %, avšak spotrebiteľské ceny sa v tomto období zvýšili o 238 % a životné náklady vzrástli o 228,1 %. Prudký rast cien a inflácia viedli k poklesu životnej úrovne (Bodnárová, 1999).

Hranica chudoby na Slovensku predstavuje životné minimum. V r. 1988 žilo na Slovensku pod hranicou sociálneho minima 9,56 % všetkých domácností, čo predstavovalo 9,02 % osôb. V období 1993–1997 predstavovalo sociálne odkázané obyvateľstvo 7,0–8,3 % a r. 1998 až 9,4 % z celkového počtu obyvateľstva (Šimúnková, 1999).

Udržateľné mestá a obce a občianska angažovanosť

Jedným z predpokladov udržateľného rozvoja je angažovanosť občanov a zapájanie sa do procesu rozhodovania. Renesancia volených samospráv po voľbách r. 1990 priniesla celý rad pozitívnych zmien, najmä tam, kde do samospráv boli zvolení ľudia s inovačným myslením, dobrými organizačnými schopnosťami a so zmyslom pre medzisektorovú spoluprácu. Významnú úlohu v aktivitách smerujúcich k udržateľnému spôsobu života v priebehu deväťdesiatich rokov zohrali mimovládne organizácie (najmä environmentálne orientované), z ktorých mnohé boli iniciátormi rôznych programov a projektov pre samosprávy vidieckych obcí i miest, niekedy i s podporou miestnych podnikateľských subjektov.

Situácia v tzv. environmentálnej infraštruktúre sa v sledovanom období vo vidieckych obciach a mestách zlepšila. Počet obyvateľov zásobovaných vodou z verejných vodovodov r. 1997 dosiahol 4 343 247, čo predstavuje 80,8 % v porovnaní so 76,3 % r. 1991. Dĺžka vodovodných sietí dosiahla 22 tis. km, čo je o 1,5 tis. km viac ako r. 1991.

Počet obyvateľov bývajúcich v domoch napojených na verejnú kanalizáciu sa r. 1997 v porovnaní s r. 1991 zvýšil o 2,5 %, čo predstavovalo 53,7 % z celkového

počtu obyvateľov. Počet čistiarní odpadových vôd stúpol r. 1997 oproti r. 1991 o 115 a dosiahol 296.

Nepriaznivo sa vyvíja situácia v doprave. Výrazne stúpila motorizácia (r. 1997 na 3,3 obyv. pripadalo 1 motorové vozidlo), znížil sa počet osôb prepravených hromadnou dopravou. Vo veľkých mestách sa zvýšila individuálna doprava na úkor mestskej hromadnej dopravy (pokles prepravených osôb z 574,8 mil. r. 1989 na 526,9 mil. r. 1997).

Obyvateľstvo a udržateľný rozvoj

Slovensko patrí k tým krajinám Európy, ktoré v sledovanom období zaznamenali z hľadiska udržateľného rozvoja významnejšie demografické zmeny. Prirodzený prírastok, ktorý ešte r. 1989 bol 5 osôb na 1000 obyvateľov sa znížil na 1,3 osoby na 1000 obyvateľov r. 1997. Na zníženom prirodzenom prírastku sa výrazne podieľal menší počet živonarodených detí (z 15,2 na 1000 obyvateľov r. 1989 na 11 r. 1997). Výrazne sa mení i veková štruktúra obyvateľstva. Klesá podiel 0–14 ročných a narastá podiel osôb v produktívnom veku.

Výroba a spotreba vytvárajú niekedy kritický vzťah medzi obyvateľstvom a trvalou udržateľnosťou. Výroba materiálov a energií nezaznamenala v 90. rokoch výraznejšie zmeny. Napr. výroba elektrickej energie od r. 1992 mierne vzrástla (z 22,2 tis. kWh na 24,3 tis. kWh r. 1997), rovnako ako výroba surového železa (z 2,952 mil. t na 3,072 mil. t). Naopak, mierny pokles charakterizuje napr. výrobu surovej ocele, cementu a i. Zvyšujúca sa životná úroveň časti populácie sa odráža vo zvýšenej spotrebe niektorých druhov potravín, ako aj priemyselného tovaru.

Uspokojovanie materiálnych potrieb spotrebúvaním zdrojov sa prejavuje v rastúcej produkcii odpadov. Napr. za obdobie 1994–1997 vzrástla produkcia komunálneho odpadu z 1,909 mil. t na 3,614 mil. t. Problém je nielen v objeme, ale i v štruktúre a vo vzorcoch spotreby, ako aj v produkcii odpadov, kombinovanej s negatívnymi vplyvmi na prostredie, hospodárstvo a spoločnosť. Ukazuje sa, že je zatiaľ veľmi malý záujem o získanie povedomia o dlhodobých dôsledkoch rozhodovania zo strany spotrebiteľov.

Trvalá udržateľnosť sa spája nielen s demografickým správaním, spotrebiteľskými vzorcami, ale je ovplyvňovaná i sociálne patologickými javmi. Rýchla liberalizácia všetkých oblastí života po r. 1989 sa prejavila prudkým nárastom kriminality s vrcholom r. 1993, odvtedy postupne klesá. Novým fenoménom sa stala drogová kriminalita, ktorej oficiálny podiel na celkovej kriminalite nie je vysoký.

Zdravotnícka starostlivosť sa v priebehu sledovaného obdobia zhoršila. V dôsledku chronického nedostatku financií (6,8 % HDP – celosvetový priemer je 8 %), príliš-

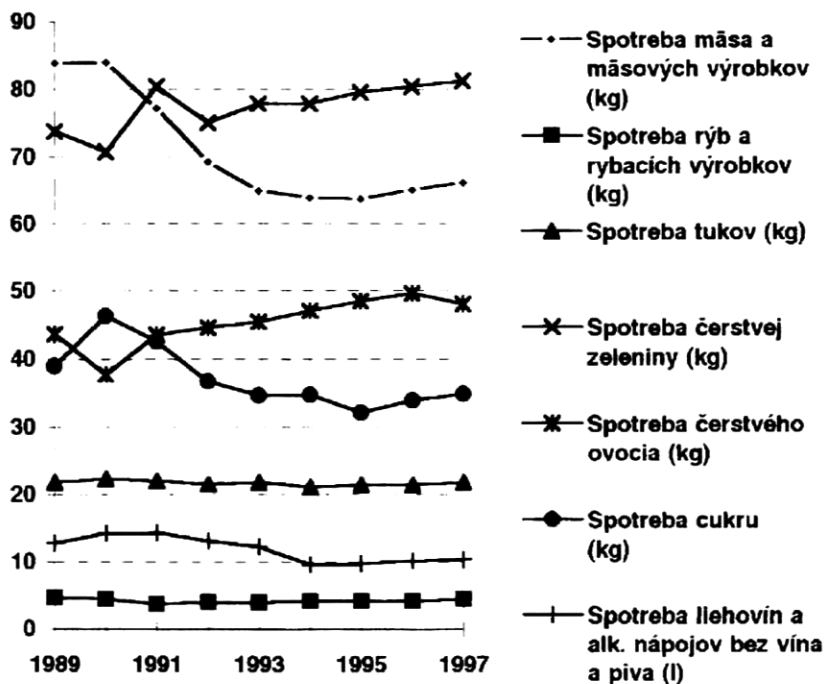
nej centralizácie a regulácie zdravotnej politiky, nevhodných foriem poskytovania zdravotnej starostlivosti, chýbajúceho ekonomického vzťahu medzi pacientom a lekárom a v dôsledku úniku zdravotníckych pracovníkov z rezortu.

Dôležitým faktorom vzťahu obyvateľstva k udržateľnému rozvoju je subjektívne vnímanie naliehavosti problémov. Ak r. 1990 medzi najzávažnejšie patrila životná úroveň, problematika tovarov a služieb, sociálne zabezpečenie, nezamestnanosť, životné prostredie a medziľudské vzťahy (Ústav pre sociálnu analýzu UK), potom r. 1997 podľa výskumov Inštitútu pre verejné otázky bola situácia odlišná. Obyvatelia Slovenska považovali za najzávažnejšie problémy: životnú úroveň (67 %), kriminalitu a organizovaný zločin (43 %) a nezamestnanosť (39 %). Zdravotníctvo, bývanie, etnické problémy, drogy, alkohol, školstvo a vzdelanie, zahraničnú politiku vnímalo ako závažný problém najviac 7 % opýtaných. Problémy životného prostredia zaradili len 3 % respondentov medzi najzávažnejšie problémy slovenskej spoločnosti (Vagač, 1998).

Informácie, veda a vzdelanie

Veda a výskum, informácie a vzdelávanie vo formálnej i neformálnej sfére majú veľký potenciál na zvyšovanie povedomia a schopnosť angažovať sa v rozhodovaní. Vzdelávanie z hľadiska trvalej udržateľnosti je kontinuálne rozvíjanie poznania a zručností formujúce občanov, ktorí sú zodpovední v jednotlivých akciách i v spolupráci. To sa potom prejavuje vo fungovaní environmentálne uvedomelej, ekonomicky prosperujúcej a sociálne spravodlivej spoločnosti. Vzdelaná spoločnosť je veľmi silným faktorom, ktorý je schopný čeliť rastúcim environmentálnym, ekonomickým a sociálnym potrebám.

Pri hodnotení vzdelania možno konštatovať, že v 90. rokoch síce vzrástol počet vysokoškolských študentov (z 51,3 tis. na 82,4 tis.), ale množstvo prostriedkov zo štátneho rozpočtu pre rezort školstva je nedostačujúce a predstavuje asi 1,5 % HDP. Zamestnanosť vo vývoji a výskume sa v priebehu 90. rokov výraznejšie znížila – zo 60,5 tis. r. 1989 na 24,8 tis. r. 1997. Okrem určitých ozdravných aspektov toto zníženie spolu s poklesom vý-

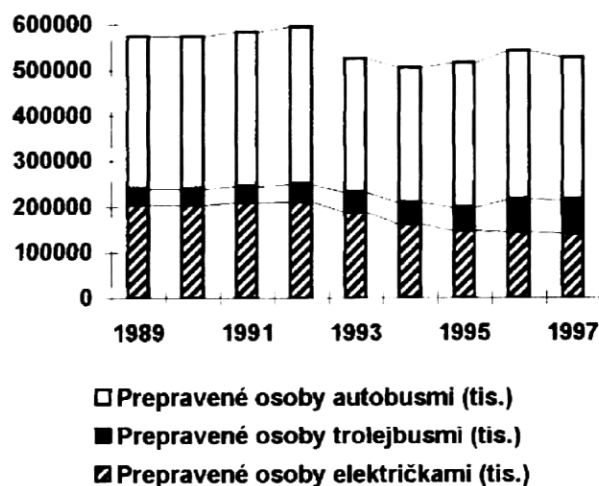
3. Spotreba vybraných druhov potravín a alkoholických nápojov v SR (1989–1997)

davkov na výskum a vývoj (z 10 370 mil. r. 1989 na 7 774 mil. Sk r. 1997) prinieslo i celý rad problémov spojených s ďalším rozvojom krajiny.

Presná informácia založená na vedeckom výskume vytvára základ na rozhodovanie jednotlivcov, podnikateľskej sféry, štátu a spoločnosti ako celku. Pomáha predpovedať zmeny v prostredí a koordinovať rozvoj spoločnosti.

Rozvojsieťových komunikačných technológií zhodou okolností koreloval s rozvojom demokratizačných zmien spoločnosti na Slovensku. V r. 1997–1999 zaznamenal slovenský Internet najväčší nárast a vyprofiloval sa ako moderný komunikačný nástroj, ktorý umožňuje prístup k informáciám. Podľa výskumu agentúry Fokus z r. 1998 používa Internet 9,5 % obyvateľov, čím sa Slovensko zaraďuje do skupiny vyspelých krajín Európy.

Vývojové trendy slovenskej spoločnosti v 90. rokoch z hľadiska udržateľného rozvoja, napriek určitým pozitívam a početným proklamáciám, nezodpovedajú vždy potrebám a možnostiam spoločnosti. K pozitívnym trendom možno zaradiť zníženie znečistenia životného prostredia vo väčšine ukazovateľov. Zlepšila sa vybavenosť

4. Mestská hromadná doprava v SR (1984–1997)

environmentálnou infraštruktúrou. V súvislosti s poklesom pre prostredie nepriaznivých výrob, ako aj intezity poľnohospodárskej produkcie a so zlepšením starostlivosti o životné prostredie v mestských i vidieckych sídlach, znížila sa celková zaťaž životného prostredia, čo sa prejavilo čiastočným znížením devastácie lesa, zvýšením biodiverzity poľnohospodárskej krajiny, zlepšením vzhľadu, funkčnosti i vybavenosti sídel. Zvýšila sa miera informovanosti i v oblasti životného prostredia a postupne sa vytvorili mechanizmy na zabezpečenie väčšej participácie verejnosti na rozvoji jednotlivých obcí, ako aj celej spoločnosti. Bol prijatý celý rad zákonov podporujúcich smerovanie spoločnosti k udržateľnému spôsobu života. V oblasti spotreby (napr. výživy) nastali niektoré pozitívne zmeny (znížila sa spotreba mäsa a tukov a naopak, zvýšila sa spotreba čerstvého ovocia a zeleniny – obr. 3). Od počiatku 90. rokov sa zvyšuje stredná dĺžka života obyvateľov SR.

Vo vývoji spoločnosti možno registrovať i veľa negatívnych trendov. Niektoré ukazovatele znečistenia prostredia stagnujú, niektoré sa dokonca zhoršujú. Zvýšil sa výskyt sociálno-patologických javov, zhoršilo sa financovanie rezortu životného prostredia, zhoršila sa situácia v takých závažných oblastiach z hľadiska trvalej udržateľnosti, akými sú zdravotníctvo, školstvo a veda.

Celkovo možno hodnotiť vývoj za ostatných desať rokov ako zmes trendov. Na jednej strane pokračovali niektoré trendy extenzívneho rozvoja z obdobia 1948–1989, na druhej strane sa prejavovali snahy o podporu efektívnosti v narábaní so surovinami a energiou, o skvalitnenie infraštruktúry, ako aj o presunutia ťažiska tvor-

by hrubého domáceho produktu z výrobných sféry do oblasti služieb. Intenzívny rozvoj niektorých ekonomických aktivít spolu s rozvojom určitých druhov infraštruktúry prieniesl okrem pozitív z hľadiska trvalej udržateľnosti i negatíva v podobe nárastu zastavaných plôch, výrazného nárastu automobilizmu, nepriaznivých trendov v charaktere prepravy (obr. 4), nárast negatívnych konzumných návykov.

Z celkovej analýzy situácie slovenskej spoločnosti je zrejmé, že úspešnosť uplatňovania zásad udržateľného rozvoja v budúcnosti bude podmienená lepšími vedomosťami o princípoch udržateľnosti a ich význame v každodennej praxi nielen politikov a decízorov, ale predovšetkým radových občanov. Smerovanie k udržateľnému rozvoju spoločnosti je otázkou nielen pochopenia, ale aj prijatia osobnej zodpovednosti a praktického uplatňovania nových hodnôt.

Literatúra

- Bodnárová, B., 1999: Sociálna politika. In Mesežnikov, G., Ivantyšyn, M. (eds): Slovensko 1998–1998. Súhrnná správa o stave spoločnosti. IVO Bratislava, p. 515–538.
- Demeš, M., Ginter, E., Kováč, E., 1999: Zdravotníctvo. In Mesežnikov, G., Ivantyšyn, M. (eds): Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti. IVO Bratislava, p. 501–513.
- Huba, M., 1999: Životné prostredie a trvalo udržateľný rozvoj. In Mesežnikov, G., Ivantyšyn, M. (eds): Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti. IVO Bratislava, p. 479–499.
- Klinda, J., Lieskovská, Z. (eds), 1998: Správa o stave životného prostredia Slovenskej republiky v roku 1997. MŽP SR a SAŽP Bratislava, 155 pp.
- Mesežnikov, G., Ivantyšyn, M. (eds), 1999: Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti. IVO Bratislava, 918 pp.
- Šimúnková, K., 1999: Chudoba. In Mesežnikov, G., Ivantyšyn, M. (eds): Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti. IVO Bratislava, p. 717–726.
- Štatistický úrad Slovenskej republiky, 1998: Štatistická ročenka Slovenskej republiky. Veda, Bratislava, 726 p.
- Vagač, L. (ed.), 1998: Národná správa o ľudskom rozvoji. Slovensko 1998. UNDP Bratislava, 183 pp.

Doc. RNDr. Vladimír Ira, CSc. (1952), vedecký pracovník Geografického ústavu SAV, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava. E-mail: ira@savba.sk